

MEHMED MUJEZINović

GROBLJA NAD KOVAČIMA U SARAJEVU I PITANJE NJIHOVA UREĐENJA

Već nekoliko godina je vrlo aktuelno pitanje urbanističkog rješenja stare sarajevske čaršije, u čije područje spada i staro muslimansko groblje koje je situirano na uglu ulica Trifka Grabeža i Kovači. U programu za urbanističko rješenje stare čaršije postavljen je, između ostalog, i problem daljnjeg održavanja spomenutog groblja, gdje se predlaže skidanje zaštite sa ovog objekta, a da se njegovi spomenici kao vrijedni eksponati prenesu i pohrane negdje u muzeju.¹ Tim povodom

želimo ovdje iznijeti naše mišljenje o pitanju održavanja ne samo ovog groblja nego i preostalih parcela sa nadgrobnim spomenicima nad Kovačima, koje sa spomenutim čine jednu organsku cjelinu, predstavljaju također vrijedne historijsko-kulturne spomenike starog Sarajeva i kao takvi se nalaze pod zaštitom.

Međutim, prije nego predemo na iznošenje naših predloga, potrebno je da vidimo kakvu vrijednost predstavljaju groblja nad Kovačima.

I. POSTANAK I VRSTE NADGROBNIH SPOMENIKA U GROBLJIMA NAD KOVAČIMA

U jednom sumarnom popisu bosanskog Sandžaka iz 1515—16. g. spominje se u Sarajevu i Mahala Mekabir (Mahala groblje).² Dr H. Šabanović u svom radu o postanku i razvoju Sarajeva ustanovio je da se ta mahala nalazila na terasi iznad Miljacke kroz koju vodi ulica Nadmlini. U daljem izlaganju autor zaključuje da nas ovaj naziv mahale upućuje na to da ono groblje nad Kovačima spada među najstarija muslimanska groblja u Sarajevu i da je moglo nastati još u XV vijeku.³

Promotrimo li sada nadgrobne spomenike u grobljima nad Kovačima, ustanovićemo da se sve do danas sačuvao izvjestan broj nišana, koji nas po svojim oblicima, veličini i dekorativnim elementima upućuju na to da zaista datiraju iz prvih decenija turske vladavine u našim krajevima. To su oni nišani arhaičnih oblika, primitivne obrade, koji su zapravo prelaz iz srednjovjekovnih obeliska na kojima još nema turbana. Oni su po formi više slični kasnijim običnim ženskim

¹ Z. Kovačević — A. Bejtić, Stara sarajevska čaršija — Program za urbanističko rješenje, Sarajevo, 1962, str. 53.

² Tapu-defter u Arhivu Pretsjedništva vlade u Istanbulu br. 56. Fotokopija u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

³ Dr H. Šabanović, Postanak i razvoj Sarajeva, Radovi naučnog društva BiH, knj. XII, Sarajevo 1960, str. 105—106.

Sl. 1. Par nišana iz XV vijeka sa poluloptama i polumjesecom.

nišanima, ali nam oznake na njima jasno govore da su to nišani muškaraca. Nijedan od ovih spomenika ovdje nema natpisa, ali se na njima nalaze isklesani polumjeseci sa krakovima kod jednih okrenutim prema gore a kod drugih okrenutim prema dole, zatim mačevi (tubasti), polulopte (jabuke), kijače, štapovi (kijače) i lukovi sa strijelama. Još jedna karakteristika grobova sa ovim starim nišanima je ta da je uzglavni nišan upadljivo udaljen od nožnog nišana (3,50 m). Vidi fotografije i crteže br. 2 do 5.

Na sastavu ulica Kovači i Trifka Grabeža nalazio se donedavno nasred ulice jedan grob poznat kao »Karačin mezar«. Predaja kaže da je to grob šehita koji je sa sultan Fatihom došao u Sarajevo i tu poginuo. Njegov grob je bio nadzidan i ograđen željeznom ogradom. Prilikom regulacije ovog dijela puta Karačini posmrtni ostaci su preneseni na Grlića Brdo.

Zatim su karakteristični nišani, također većih dimenzija, na kojima se javljaju turbani, ali su ovi još sasvim nevjesto klesani. Kod ovih nišana se vrat skoro ne razlikuje od trupa nišana. Jedan od ovakvih nišana, na kojem su isklesani

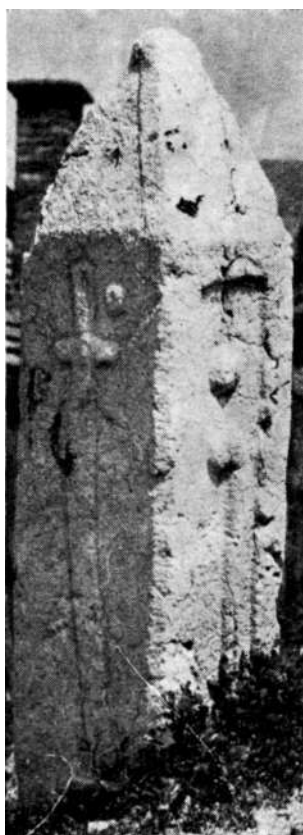
štap i polulopta, ima osmorokutnu osnovicu sa stranicom od 18 cm.

U ovim grobljima nalazimo i tzv. »ušćupske« (skopaljske) nišane. Takav jedan spomenik je iz hidž. 959 (1552/53) g., iz čijeg natpisa saznajemo da označuje grob nekog Turalije, sina Hamzina. Ovo je ujedno najstariji datirani nadgrobni spomenik u grobljima nad Kovačima.⁴ Ovdje nalazimo i par skopaljskih nišana sa karakterističnim turbanima i rozetama, ali bez natpisa.

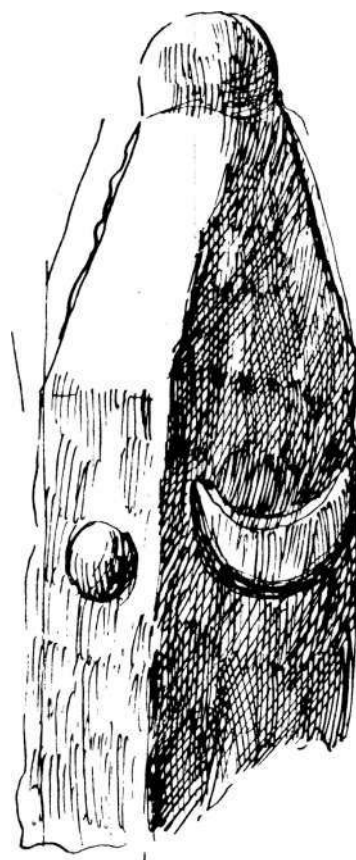
U ovim grobljima su brojno zastupljene i sve vrste sarajevskih nišana iz 17., 18. i 19. vijeka, po čijim oblicima razlikujemo nišane: muškaraca, žena, djevojačke, nišane učenih ljudi sa »čatal« i »mušebek« turbanima, zatim aginske, derviške i esnafske.

Prema tome u grobljima nad Kovačima su zastupljene skoro sve vrste nadgrobni spomenika iz perioda druge polovine 15. do konca 19. vijeka.

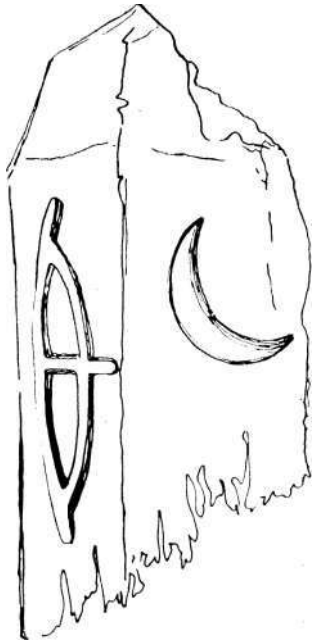
⁴ Ovaj spomenik se sada nalazi u lapidariju Husev-begove biblioteke u Sarajevu, a prepis i prevod njegova natpisa vidi: M. Mujezinović, Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka, Prilozi II (1953), str. 104.

Sl. 2. Nišan iz XV vijeka u formi obeliska sa mačem, kijačom i poluloptama.

Sl. 3. Crtež nišana iz XV vijeka sa karakterističnim završetkom.

Sl. 4. Stari nišan sa strijelom, lukom i polumjesecom.

Sl. 5. Par nišana iz XV vijeka.

II. KAKVE NAM PODATKE PRUŽAJU NATPISI NA NADGROBNIM SPOMENICIMA U OVIM GROBLJIMA

Iako su mnogi natpisi zajedno sa nadgrobnim spomenicima u grobljima nad Kovačima uništeni i nestali, ipak nam i preostali natpisi pružaju veoma dragocjen materijal. Ovi natpisi su upravo jedan arhiv važan za proučavanje prošlosti starog Sarajeva.

Iz onih 165 sačuvanih natpisa saznajemo prije svega da je najstariji natpis iz 1548, a najmlađi iz 1878. g. Ranije smo pak vidjeli da tu ima i starijih nedatiranih spomenika, iz čega slijedi da se sahranjivanje u ovim grobljima vršilo od druge polovine XV vijeka pa do 1878. godine. Nadalje, iz spomenutih natpisa vidimo da je tu sahranjeno više ličnosti starog Sarajeva koje se istakoše kao učeni ljudi, pjesnici, junaci, dobrotvori itd.

Evo nekoliko takvih imena:

— *Muzaferija Abdulah-čelebija*, umro 1750. g., na čijem je nadgrobnom spomeniku stajao slijedeći natpis u pjesmi na turskom jeziku:

مظفرزاده عبد الله افندی پرهیز بردات
علوم و معرفت جمله مسخر ایدی کندی نه
چیقوب بری مزاری اورره احبابی دیدی تلخی
منور اوله یارب قبری عبد الله افندی به
۱۱۶۳ هـ

Prevod:

»*Muzaferija Abdulah-efendija, vješt i sposoban
čovjek,*

*Koji je savladao sve znanosti i sposobnosti.
Jedan prijatelj mu je posjetio grob i izrekao*

ovaj kronogram:

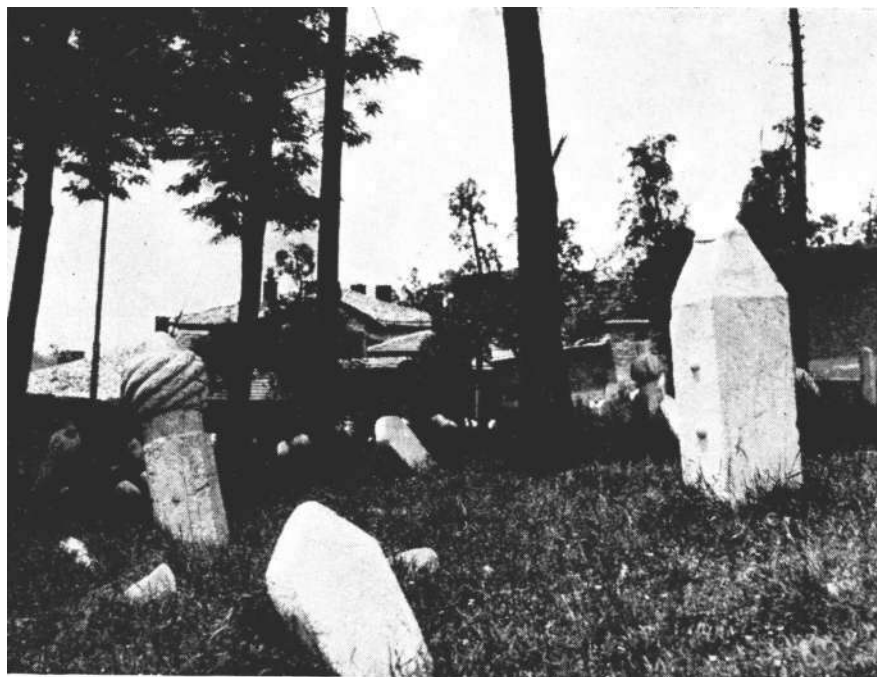
*Bože, učini svijetlim grob Abdulah-efendije.
Godine 1163. «⁵*

Muzaferija se proslavio gradnjom pontonskog mosta, koji se mogao rastavljati i sa sobom nositi i prema potrebi postavljati na potrebnim mjestima. Njegov savremenik Omer ef. Novljanin u svom djelu »Ahvali gazevati dijari Bosna« Muzaferiju naziva »čovjekom sa stotinu znanosti«, a Hamer ga zove »Tausendsteler«. O Muzaferiji vidi opširnije: Osman A. Sokolović: U Sarajevu je prije dva stoljeća živio jedan mjernik i izumitelj prenosnog mosta, Hrvatski dnevnik, Zagreb 17. III 1941, str. 20 i A. Bejtović, Islamski spomenici u Bosni i Hercegovini, Prilozi III—IV, 1953, str. 274.

— *Kandelija hadži Ahmed-aga i Gejlan Rizvan*, umrli 1782.

U onom dijelu groblja nad Kovačima koji leži između kapija Širokac i Ploča, nešto niže Saburine ulice nalazili su se jedan do drugog grobovi ovih dvojice Sarajlija, koji se u boju pod Banja Lukom sa Austrijancima 1737. g. istakoše kao

⁵ Ovaj natpis sačuvao nam se u prepisu u Zborniku E. Kadića sv. VI, str. 170, u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Sl. 6. Nišani iz XV vijeka

junaci. Njihovi grobovi su bili u posebnoj ogradi, na kojoj se nalazila ploča sa slijedećim tekstom:

۱۱۵۰ تاریخندہ بنا لوقہ نیمیند
 محاصرہ سندہ قور تلمسہ
 فوق العارہ المہار شجاعت
 ایدن قاندلی الحاج احمد اغا
 وارقداشی کیلان رضوان
 بایراقدارک عمر لری طقسان
 سنہ ۱۱۹۷ قریب ایکن ایکسی
 تاریخندہ وفات ایدوب
 بورہ مدفونلردر

»Ovdje su sahranjeni Kandelija hadži Ahmed-aga i njegov drug Gejlan Rizvan, bajraktar, koji su u boju sa Austrijancima pod Banjom Lukom hidž. 1150. godine pokazali izvanredno junaštvo i obojica umrli u starosti kao devedesetogodišnjaci, 1196. godine.« (= 1782.)

Sarajevski kroničar 18. vijeka Mula Mustafa Bašeskija bilježi smrt ove dvojice bajraktara, pa za Kandeliju kaže ovo: »Ahmed-aga, iz 97-og dže-mata. Imao je oko 90. godina. Na banjolučkoj vojni postao je aga i prvi navalio na neprijatelja probivši čarku-felek. Ukratko rečeno, bio je poznat kao junak, a bijaše visoka stasa i naočit čovjek. Duže vremena je zamjenjivao muteveliju Isa-begova vakufa. I pod stare dane volio je piće. Umro je dvadeseti dan Proljeća.«

Za Gejlan Rizvana Bašeskija opet kaže: »Rizvan, čizmedžija, alemdar (bajraktar), rodom iz Neretve, još jedan od banjolučkih alemdara.«⁶

Za ovu dvojicu bajraktara narodna pjesma kaže:

Kandelija i dvije delije,
 Čarkufeleć rukom raskinuli⁷

Sve do pred drugi svjetski rat na grobovima ovih bajraktara paljene su svijeće u znak poštovanja.

— *Abdulah-aga Supraga, umro 1782/83. g., na čijem se uzglavnom nišanu nalazi slijedeći natpis:*

آہ من الموت
 سابق سرای متسلمی
 عبداللہ انارو حیچون
 فاتحہ
 سنہ ۱۱۹۷

tj. »O smrti bivši sarajevski muteselim Abdulah-aga. Za njegovu dušu (prouči) Fatihu. (Umro) godine 1197.«

Bašeskija za Abdulah-agu kaže da je više puta bio sarajevski muteselim i da je umro od kuge.

⁶ Original Kronike u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

⁷ H. Kreševljaković, Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII 1737, Sarajevo 1936.

— *Mišćo Mehmed, umro 1786/87. g.* Upravo prema Miščinoj džamiji, na uglu groblja, iz zemlje vire dva zelena nišana bez natpisa, za koje još živa predaja kaže da označuju grob popularnog mujezina Kebkebir hadži Ahmedove džamije, a po kojem je ova džamija i okolna mahala dobila ime Miščina džamija, odnosno mahala. Ovu popularnost Miščo je postigao svojim milozvučnim glasom; on bi »u zoru recitovao hvalospjeve i svojim glasom napunio šehar (Sarajevo)«, kaže za njega savremenik mu kroničar Bašeskija. On je sin Jusufov, a stanovao je u spomenutoj mahali. Njegova imovina je upisana u sidžil sarajevskog kadije 21. šabana 1201 (5. VI 1787), a iznosila je 77.736 akči.⁸

— *Hafiz Hasan-efendija*, sin Osman-čelebije, koji je među Sarajlijama bio cijenjen i poštovan kao učen i dobar čovjek. Umro je 1778. g., pa mu sarajevski pjesnik Mejlija pjeva kronogram koji se i danas nalazi na njegovim nišanima. Hasan-efendija je za dobrotvorne svrhe zavještao svoju kuću i 1000 groša u gotovom novcu.⁹

— *Abdulkerim Zuhdi-efendija Tefterdarija*. Nadgrobni spomenik Zuhdi je nalazio se ranije na onom dijelu groblja nad Kovačima gdje je danas skladište Ogreva, pa je prilikom ekshumacije prenesen u groblje na Grlića brdo, gdje se i danas nalazi. Na njegovom uzglavnom nišanu sa lijepim mušebek turbanom nalazi se slijedeći kronogram u pjesmi na turskom jeziku:

سنة ۱۲۹۱

ایلدی عبدالکریم افندی زهدی ارتحال
ذاتی دفتر دار زاده شهرتی ایله و سیم
اهل دانشدن اولوب شهر سرای بوسنه ده
ایلمشدی نیجه بیلر خدمت شرع قویم
شاعر دلجو اثر صکاک نام و معتبر
نکته دان و پر هنر بزم ظریفانده ندیم
مخمل شرعیده ایلردی کتابت ابتدا
بعده ایتدی قضا لرده نیابت مستقیم
ایلدی قلب علتیله دار فانیدن کذر
مرکز عدن اکاماوی ایده رب رحیم
خامه رهنوان حلیمه ایتدی تاریخی رقم
قیلیدی فروسی مقربو عبیدینه صتی کریم

Prevod: »Godina 1291.¹⁰

Abdulkerim Zuhdi-efendija preselio je u vječnost, A preživao se i bio poznat kao Tefterdarija U šehar-Sarajevu slovio je kao učen čovjek Više godina je služio ispravnom šeriatu (kao kadija)

Sl. 7 Nišan precizno rađen — XVII vijek.

*Bijaše pjesnik, odabranih djela, sposoban
u sastavljanju rješenja
Poznavao dosjetki, pun vještine, drug u društvu
uljudnih
U početku bijaše kadiski pisar, a kasnije
ispravan kadija
Od bolesti srca otišao je s prolaznog svijeta
Neka mu Milostivi gospodar podari mjesto*

*u raju Adn
Halime, pero zadovoljstva napisao mu je ovaj
kronogram:*

*Živi i plemeniti Bog nek svome slugi podari
Firdevs za boravište.«*

Zuhdija je poznat kao pjesnik i učen čovjek. Pjevao je na turskom i na našem jeziku. Poznata je i njegova jedna pjesma o Sarajevu,¹¹ Pjevao je i kronograme.¹²

⁸ Sidžil XXVII, str. 31 u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

⁹ Faksimil i prevod natpisa Sari Hafiza vidi u M. Mujezinović: Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije, Naše starine IV, 1957, str. 160–161, gdje je donesen i opširniji opis ovoga dobrotvora.

¹⁰ Počinje 18. II 1874.

¹¹ Ovu je pjesmu objavio H. Mehmed Handžić, Sarajevo u turskoj pjesmi, Glasnik IVZ, 1944, str.

¹² Natpis kojeg je Zuhdija spjevao muteveliji Husrev-begovu vakufa Mehmed Rizaiji, umro 1853, objavio je dr. Čiro Trulehka, GZM, str.

— U groblju nad Kovačima sahranjen je i jedan stranac po imenu *Kajsarli Ahmed-efendija*, koji je umro 1292 (1875/76). Iz natpisa na njegovom nišanu saznajemo da je bio vojni operator (đerrah).

Ne manje su važni i podaci koje nam daju ovi natpisi o sarajevskim porodicama. Tu vidimo zastupljene brojne esnafske, trgovačke, aginske i druge porodice, od kojih su neke već izumrle. Razumljivo je da su u ovim grobljima sahranjivani članovi porodica nastanjenih u mahalama koje gravitiraju ovim grobljima, odnosno Kovačima. Pojedine mahale su i prozване imenima ovih porodica: Saburina, Halilbašića, Džinina, Džine age sokak, Zildžića, Burekovića ulica i dr.

Ovdje ćemo navesti imena članova onih porodica koje su najbrojnije zastupljene u ovim grobljima. To su porodice:

Džine:

— *Mula Numan*, um. mjeseca muharema 1215 = 25. V — 23. VI 1800. Grob mu je ograđen santračem, a uzglavni nišan ima oblik ulemanskih nišana.

— *Ibrahim-aga*, um. 1220 = 1805/806. Grob

— *Mehmed-paša-efendi*, sin hadži hafiza Mehmed-Baki-efendije, um. 5. ramazana 1243 = 21. III 1828. Nišani mušebek, a grob ograđen santračem.

— *Afifa-hanuma*, kći Paša-efendije, um. 1257 = 1841/42. Na njezinom uzglavnom nišanu je natpis u pjesmi koji je spjevao Esad.

— *Hatidža Nuri-hanuma*, kći Muhamed Baki-efendije, um. 15. zilhidže 1259 = 6. I 1844. g. Nišani obični ženski.

— *Fatima-hanuma*, žena Džine hadži Husejin-age, kći hadži Ibrahima Sabure, um. 1267 = 1850/51.

— *Abdulah-aga*, sin Muhamed ef, um. 14. šabana 1268 = 3. VI 1852 g.

— *Merjem-hanuma*, kći hadži Husejin-age Džine, žena Jeni Pazarli Mustafa-age, um. 23. šabana 1268 = 13. VI 1852. g.

— *Afifa-hanuma*, kći Abdulah-age, um. 1289 = 1872/73.

— *Umi Gulsuma*, žena Džine Avdage, kći Džetnića hadži Mustafe, umrla u 55 godini dne 2. džumada II 1925 = 3. VI 1878.

Sabure:

— *Hadži Mustafa*, kazandžija, um. 1183 = 1769/70. g. Natpis mu je spjevao Mejlija. Prepis i prevod natpisa vidi M. Mujezinović, Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije. Naše starine IV, str. 152—153.

— *Hadži Ibrahim*, kazandžija, um. 1213 — 1798/99.

— *Hadži Ibrahim-aga*, sin Sulejmana, um. 1224 = 1809/810. g.

— *Salih-aga*, sin hadži Ibrahima, um. 1231 = 1815/16.

— *Afifa-hanuma*, žena kazandžije Sabure hadži Ibrahim-age, kći Prnje Mustafe-age, um. 1237 = 1821/22.

— *Šejh Muhamed-aga*, sin kazandžije Ibrahima, umro 1240 = 1824/25.

— *Hadži Muhamed-aga*, sin hadži Ibrahima, umro 1249 = 1833/4.

— *Mula Sulejman*, sin hadži Muhameda, um. 1258 = 1842/43.

— *Hadži Ibrahim*, sin hadži Muhameda, um. 1283 = 1866/67.

Jabučari:

— *Salih-aga*, sin hadži Jahja-a, serdengečdija, um. 1231 = 1815/16.

— *Mula Abdulah-aga*, sin hadži Salih-age, um. 1238 = 1822/23.

— *Mula Jahja*, um. 1232 = 1816/17.

— *Salih-aga*, sin Osman-age, um. 1246 = 1830/31.

— *Mustafa-aga*, sin hadži Jahja-a, um. 1254 = 1838/39.

— *Salih-aga*, sin Mehmed-age, um. 1281 = 1864/65.

— *Merjema*, kći Salih-baše, um. 1281 = 1864/65.

— *Fatima*, kći Mustafe, um. 1287 = 1870/71.

— *Hadži Čamila-hanuma*, kći hadži Osman-age, um. 25. muharema 1290 = 25. III 1873.

Halilbašići:

— *Mir Ali* Njegovi nišani sa ulemanskim turbanom sada se nalaze u groblju na Grilića brdu dok su se prvotno nalazili nad Kovačima u groblju gdje je sada skladište Ogreva. I njegov natpis je u pjesmi na turskom jeziku.

— *Muhamed*, sin Nesim Abdi-age, um. 1263 = 1846/47. Nišani aginski manjih dimenzija.

— *Ajiša*, kći Zaima Muhameda, um. 7 rebia

Subašići:

— *Hadži Mehmed-aga*, um. 1177 = 1763/64. Nišani aginski.

— *Salih-aga*, sin hadži Mehmed-age, um. 15 džumada I 1227 = 27. V 1812.

— *Fatima*, žena Subašića Osman-age, kći hadži Saliha, um. 1293 = 1876/77.

Muzaferije:

Osim Muzaferije Abdulah-efendije, čiji smo natpis naprijed donijeli u prepisu i prevodu, u

grobljima nad Kovačima se nalaze još i slijedeći članovi ove porodice:

— *Hadži Ibrahim*, um. 1240 = 1824/25 i

— *Afifa-hanuma*, kći Mustafa-bega, um. 13 ramazana 1283 = 19. I 1867.

Svakako u ovim grobljima ima još članova spomenutih porodica, ali im u natpisima nisu spomenuta prezimena, pa ih zato ovdje nismo ni uvrstili.

U natpisima na spomenicima u grobljima nad Kovačima javljaju se još i ove sarajevske porodice: Potogije, Turnadžije, Hamalići, Kare, Mađarevići, Zeherovići, Sandžaktari, Kaukčije, Talirevići, Slini-

ći, Kurte, Indžebegovići, Izmirlije, Gate, Turabije, Tokići, Hasanagići, Sokolije, Čelebići, Očaktani i Burne.

Osim, toga ovdje imamo i porodice koje su u okolnim mahalama stanovale, a čija nam prezimena kazuju iz kojih su mjesta ove porodice došle u Sarajevo. To su porodice: Varešlići, Prozorei, Skopljaci, Neretljaci, Užičanini i Prijepoljci.

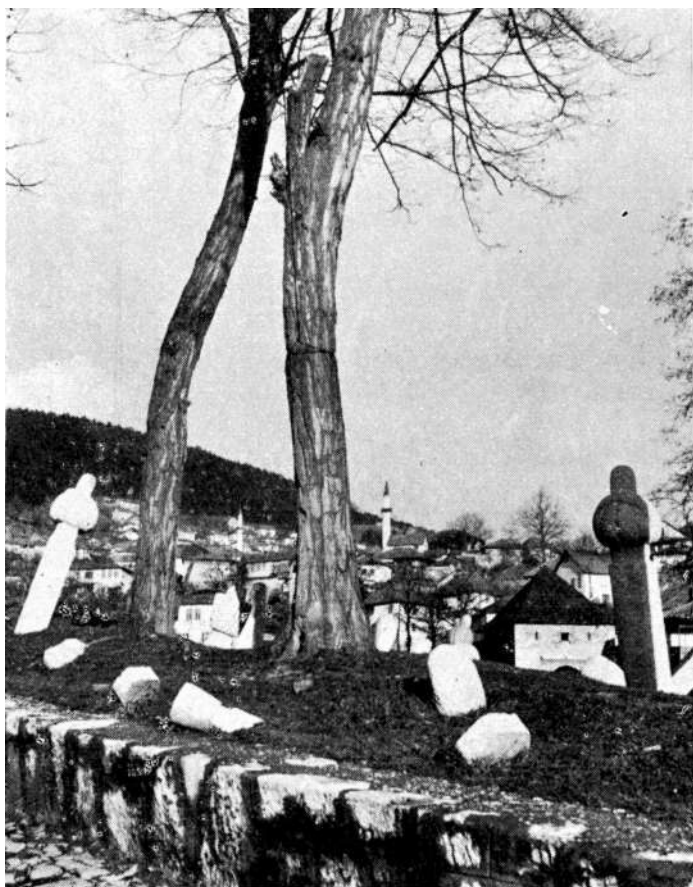
Ponegdje su u natpisima označena i zvanja odnosno zanimanja umrlih osoba, pa se tako, pored ostalih, u ovim grobljima spominju i slijedeći esnafi: kazandžije, tarakčije (češljari), nalbanti, kazazi, bičakčije i kazandžije.

III. PREDLOG ZA UREĐENJE I PREZENTACIJU

Groblja nad Kovačima ranije su zauzimala mnogo veći prostor i protezala su se nedaleko od Kučuk Katibove džamije u Nadmlinima pa prema Jekovcu do žute tabije, a odatle opet prema kula Širokac i Ploča do Saburine ulice, pa se odatle spuštala skoro sve do Baščaršije, odnosno Kovača prema Jekovcu, Širokcu (Vratniku), Ploči, kao i putevi iz poprečnih ulica prema Kovačima i Nadmlinima. Ispresijecana tako putevima ova su groblja imala devet velikih parcela.

Velika parcela koja se prostirala od Kovača do Halilbašića ulice ekshumirana je još prije drugog svjetskog rata u svrhu izgradnje škole, ali do toga nije došlo, pa je tako na ovoj parceli sada skladište preduzeća »Ogrev« i nekoliko barake. Nekoliko pari spomenika je odavde preneseno u groblje na Grlića brdo, dok su ostali spomenici uništeni. Zatim su 1946. godine također tri veće parcele koje idu od Halilbašića ulice prema Jekovcu pretvorene u parkovne površine, a nadgrobni spomenici njihovi, bilo ih je 200—300 pari, Uzidani su u podzide parka i staze, dok se samo pojedinačni stariji koji spomenik sačuvao. Isto tako su već davno nestali skoro svi nišani sa parcele što se proteže između dviju kula na Širokcu i Ploči, na kojem se prostoru danas izgrađuje

Sl. 10 Groblje nad Kovačima (sa naseljem u pozadini).

sportski centar. Na ovoj površini se nalazi još nešto raštrkanih nadgrobni spomenika.

Tako su do danas ostale svega četiri parcele ovih grobalja. Međutim su i ove parcele veoma zapuštene, nišana je u njima svaki dan sve manje, jer se o grobljima niko ne brine, djeca izvaljuju nišane, a odrasli puštaju stoku, vežu konje i tome slično. Sve ovo se veoma loše doima posjetioca ovoga kraja, jer na pločnicima i putu vidi skoro prebijene, izvaljene i polupane spomenike.

Kada imamo u vidu sve ono što je naprijed spomenuto o važnosti grobalja nad Kovačima, zatim kada uočimo da su ona na veoma prometnom mjestu i konačno da su u jako zapuštenom stanju, onda nam se nameće potreba što hitnije i neodložne intervencije u pogledu daljeg opstanka i uređenja ovih kompleksa.

Mislimo da preostale tri parcele ni u kojem slučaju ne bi trebalo likvidirati i njihove ekspozate prenositi u muzeje. Time bi ovi spomenici izgubili od svoje autentičnosti, ljepote i značaja. Ovi spomenici imaju svoju draž tek kada su u prirodi, u zelenilu, među drvećem, što su, u ostalom, istaknuli mnogi svjetski putnici i učenjaci. Tako je, na primjer, u najnovije vrijeme Žan Kasu, direktor pariskog Muzeja moderne umjetnosti, prilikom svoje posjete Sarajevu 1949. godine između ostalog spomenuo da mu se naročito svidjelo staro muslimansko groblje. A moglo mu se je svidjeti tek na svom mjestu u prirodi, a ne u muzeju.

Zbog svega spomenutog predlažemo da se preostala tri groblja nad Kovačima sačuvaju in situ i uredi na slijedeći način:

1. Da se ova groblja ograde zelenom živom ogradom.
2. Da se u ovim grobljima postave stazice, ali da se ne postavljaju klupe za sjedenje.
3. Potrebno je u ova groblja prenijeti i sve preostale nišane u drugim ekshumiranim parcelama nad Kovačima.
4. Groblja staviti pod nadzor uprave za parkovne površine.
5. Postojeće drveće i zelenilo zadržati, a posaditi i novo drveće tamo gdje ono nedostaje.

Uređenjem ovih grobalja dobili bismo muzej pod otvorenim nebom, u kojem bi pored ostalog mogli pratiti razvoj islamske nadgrobne arhitekture Sarajeva od XV do XIX vijeka, što je uostalom, teško postići na drugim mjestima. Tako bi se uz ostale spomenike starog Sarajeva i Baščaršije, mogla prezentirati i ova groblja nad Kovačima, koja s njima čine nedjeljivu historijsku i urbanističku cjelinu.

Sl. 8 Groblje nad Kovačima, detalj.

Sl. 1 Nad Kovači 1897. godine.

U septembru 1963 godine održan je i sastanak kojeg je organizirala Opština centar-Sarajevo a na kojem se raspravljalo o uređenju groblja na Alifakovcu i nad Kovačima. Tu su predstavnici zainteresiranih faktora među kojima i predstavnici

službe zaštite iznijeli svoje stavove po ovom pitanju, pa je konačno predložena i stručna komisija za izradu projekata za uređenje groblja. Radovima na uređenju pristupilo bi se u 1964 godini u koju svrhu su već odobrena i sredstva.

LES CIMETIÈRES AU-DESSUS DE KOVACI (KOVATCHI) À SARAJEVO ET LEUR AMÉNAGEMENT

A propos de la solution urbaniste du vieux bazar de Sarajevo, l'auteur parle du problème de l'aménagement des vieux cimetières musulmans au-dessus de Kovaci. C'est à dire, une partie de ces cimetières appartient à la région du vieux bazar et les autres font un ensemble avec cette partie. On prouve aussi, dans l'article, d'après les sources et les formes des monuments funéraires, que les cimetières au-dessus de Kovaci appartiennent aux plus vieux cimetières

musulmans de Sarajevo. On enterrait dans ces cimetières de la moitié du XIème jusqu'à la fin de XIX-ème siècle et à cause de cela on peut suivre sur ces pierres le développement de l'architecture funéraire musulmane en cette période. A la fin l'auteur propose comment on peut aménager et présenter ces cimetières et aussi donne, avec transcription et traduction quelques inscriptions caractéristiques qui ornent les pierres tombales dans ces cimetières.